ДО ПИТАННЯ САНКЦІЙ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

СІРОХА Дмитро Ігорович - в.о. завідувача кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, доцент

УДК 349.3
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.39

У статті розглядаються санкції у праві соціального забезпечення. Санкції у праві соціального забезпечення визначаються як передбачені законодавством примусові заходи, що застосовуються до фізичних або юридичних осіб у разі порушення ними норм, які регламентують реалізацію соціальних прав. Зроблено висновок, що відповідні санкції спрямовані на забезпечення додержання встановлених соціальних гарантій, сприяння справедливому розподілу соціальних виплат і забезпечення прав осіб, які отримують соціальну допомогу. Вони виступають важливим інструментом регулювання ефективного та справедливого регулювання системи соціального забезпечення.

У межах дослідження автор виділяє два основні види санкцій: правовідновлювальні та правообмежувальні. До правовідновлювальних санкцій віднесено: повернення незаконно отриманих або помилково сплачених виплат, а також неправомірно використаних коштів. До правообмежувальних санкцій – позбавлення права на соціальні виплати на певний період, обмеження доступу до окремих видів соціального забезпечення (наприклад, коли особа отримала одноразову соціальну допомогу, але знову звертається до відповідних органів чи організацій із заявою про її отримання), позбавлення статусу, що надає право на соціальне забезпечення (наприклад, позбавлення особи статусу особи з інвалідністю, набутого з порушенням законодавства), зменшення розміру соціальних виплат тощо.

Наголошено, що в праві соціального забезпечення переважають санкції некарального характеру, зокрема правовідновлювальні та правообмежувальні, метою яких є не покарання особи, а відновлення справедливості та правомірності надання тих чи інших соціальних послуг, соціальних допомог, соціальних пільг тощо. Водночас у соціальному законодавстві містяться бланкетні норми, що відсилають до актів інших галузей права, де передбачено каральні санкції, які виходять за межі предмета дослідження цієї статті та є предметом дослідження інших галузей права.

Ключові слова: відповідальність, санкції, правовідновлювальні санкції, правообмежувальні санкції, соціальне забезпечення, соціальний захист, соціальне законодавство, соціальні допомоги, соціальні пільги, соціальні послуги, пенсії, соціальні виплати.

Постановка проблеми

Система соціального захисту відіграє важливу роль у забезпеченні добробуту громадян, особливо серед найбільш уразливих верств населення. Ефективність цієї системи значною мірою залежить від дотримання встановлених правил, виконання державними органами та особами, які отримують соціальні виплати, своїх соціальних зобов'язань. Щоб підтримувати ефективність цієї системи, уряди багатьох країн світу впроваджують спеціальні обмежувальні заходи або санкції проти осіб, які порушують встановлені правила. Тим самим санкції у механізмі правового регулювання у сфері соціального забезпечення посідають, очевидно, досить вагоме місце. Основною ме-

тою застосування санкцій до порушників є притягнення їх до відповідальності, запобігання зловживанням і збереження сталості соціальної системи. Санкції можуть варіюватися від адміністративних штрафів до призупинення виплат або повернення незаконно отриманих сум. Саме тому дослідження санкцій у праві соціального забезпечення є важливим для розуміння їх місця та значення як елементу для забезпечення ефективного функціонування соціальної політики держави, що, у свою чергу, обумовлює актуальність даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій

Окремі питання санкцій у різних сферах права, в тому числі й у царині соціального забезпечення досліджували такі вчені як: І. С. Андрієнко, Н. Б. Болотіна, С. В. Вишновецька, Н. О. Галузінський, Д. Е. Гдешинський, А. П. Гель, Н. Д. Гетьманцева, Ю. В. Гоцуляк, М. І. Іншин, Т. В. Міхайліна, М. І. Наньєва, С. М. Прилипко, С. М. Синчук, О. А. Сопронюк, О. В. Тищенко, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та інші. Проте багато аспектів щодо санкцій у праві соціального забезпечення залишаються недостатньо розкритими.

Мета статті полягає у визначенні сутності та видів санкцій у праві соціального забезпечення. Для досягнення цієї мети планується дослідити наукові погляди вчених щодо цього питання та проаналізувати чинне законодавство у сфері соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу

Як зазначає О. А. Сопронюк: «термін «санкція» тлумачиться залежно від специфіки використання у тексті: у загальному значенні є підстави категорію «санкція» інтерпретувати як схвалення уповноваженим суб'єктом певного рішення, дії; у загально-теоретичному правовому значенні це поняття найчастіше ототожнюється із структурним елементом норми права; при спеціальному (галузевому) використанні це поняття набуває значення негативних наслідків, що наступають на підставі правового припису до порушника закону чи договору» [1, с. 237]. Схожої думки притримуються й Т. В. Міхайліна, Ю. В. Гоцуляк, А. П. Гель, які зауважують, що: «потребує розрізнення санкцій як спеціально обмежувальних заходів, як заходів юридичної відповідальності та як структурного елементу правової норми. Причому, якщо по відношенню до обмежувальних заходів термін «санкція» цілком може застосовуватися, що обумовлено етимологією цього поняття, то ототожнення санкції як елементу правової норми та заходів юридичної відповідальності має повністю виключатися» [2, с. 292].

Отже, санкції у сфері права соціального забезпечення визначаються як передбачені законом примусові заходи, що застосовуються до фізичних або юридичних осіб у разі порушення ними норм, які регламентують реалізацію соціальних прав. Ці санкції спрямовані на забезпечення додержання встановлених соціальних гарантій, сприяння справедливому розподілу соціальних виплат та забезпечення прав осіб, які отримують соціальну допомогу. Вони є важливим інструментом у механізмі регулювання ефективного та справедливого надання соціальних допомог та послуг. Тим не менш, важливо, щоб їх впровадження було виправданим і справедливим для запобігання соціальній несправедливості та не допущення маргіналізації вразливих верств населення.

Як зазначають науковці: «Існують різні теоретико-правові підходи до класифікації санкцій. Наприклад, за способом охорони правопорядку виділяють правовідновлювальні, штрафні (каральні) санкції. Правовідновлювальні та штрафні (каральні) санкції виконують важливі функції у правозастосуванні. Правовідновлювальні санкції спрямовані на відновлення порушених прав, компенсацію збитків та поновлення порушеного правопорядку, що забезпечує справедливість у правовій системі. Натомість штрафні санкції мають каральну мету і слугують покаранням за правопорушення, вони стримують від подальших порушень та виховують відповідальність» [3, с. 40]. Крім зазначених видів санкцій також саме у праві соціального забезпечення, можна виділити правообмежувальні санкції, запобіжні (превентивні) санкції та заохочувальні (позитивні) санкції.. Як зауважує І. С. Андрієнко: «У

праві соціального забезпечення відсутні каральні санкції, а до винних осіб застосовуються в основному правовідновлювальні та правообмежувальні. Правовідновлювальні санкції передбачають майнову відповідальність винних осіб, які внаслідок протиправних дій незаконно отримували будь-які соціальні надання» [4, с. 132]. Далі автор продовжує, що: «Правообмежувальні прийнято диференціювати на дві групи. Перша група містить норми, що передбачають зменшення розміру соціальної виплати або строків її надання, або ж припинення виплат, які вже існують… Друга група правообмежувальних санкцій охоплює положення, що передбачають підстави для відмови в наданні того чи іншого виду соціального забезпечення» [4, с. 132, 133]. Подібної думки щодо класифікації правообмежувальних санкцій притримується й Н. О. Галузінський, який також виділяє серед таких санкцій дві групи. «Перша група санкцій включає в себе норми, спрямовані на зниження розмірів грошових виплат у сфері соціального захисту чи тривалості їх здійснення. Друга група санкцій охоплює положення, які закріплюють підстави для відмови в наданні того чи іншого виду соціального захисту, що дозволяє максимально забезпечити інтереси другого з учасників відповідних галузевих відносин та у глобальному сенсі держави і суспільства» [5, с. 578].

Розглянемо більш детально такі два домінуючих вид санкцій у праві соціального забещпечення як правовідновлювальні та правообмежувальні через призму чинного законодавства у відповідній сфері. Правовідновлювальні санкції у праві соціального забезпечення – це передбачені законодавством заходи, які спрямовані на відновлення порушених прав у сфері соціального забезпечення шляхом усунення наслідків правопорушень, поновлення соціальних гарантій тощо. Слід зауважити, що правовідновлювальні санкції встановлюються як для органів державної влади, які здійснюють відповідні соціальні виплати, надають соціальні послуги та допомоги, так і для застрахованих осіб. Наприклад, якщо уповноважені державні органи прийняли неправомірне рішення про: призупинення чи припинення надання соціальних допомог, соціальних послуг чи пенсій, затримання виплати пенсії, допомог, інших соціальних платежів або зменшення їх розміру, позбавлення статусу особи, яка має право на отримання відповідних соціальних пільг, допомог та інше, то у чинному соціальному законодавстві передбачені такі правовідновлювальні санкції: поновлення виплат соціальної допомоги або пенсії, компенсація недоотриманих соціальних виплат, виплата пені або штрафів на користь отримувачів соціальних допомог та послуг, перерахунок розміру пенсії чи допомоги, поновлення прав особи на соціальне забезпечення, відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями органів соціального забезпечення.

Також правовідновлювальні санкції застосовуються й до застрахованих осіб, а саме: повернення незаконно отриманих виплат, повернення надмірно чи помилково сплачених виплат, повернення неправомірно використаних коштів, тощо.

У законодавстві можемо виділити такі правовідновлювальні санкції. Наприклад, у Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV (далі – Закон № 1058-IV), а саме ст.. 50 передбачено умови утримання надміру виплачених сум пенсій та відрахування з пенсій. В ній йдеться про те, що: «Суми пенсій, виплачені надміру внаслідок зловживань з боку пенсіонера або подання страхувальником недостовірних даних, можуть бути повернуті пенсіонером добровільно або стягуються на підставі рішень територіальних органів Пенсійного фонду чи в судовому порядку. 2. Відрахування з пенсії провадяться в установленому законом порядку на підставі судових рішень, ухвал, постанов і вироків (щодо майнових стягнень), виконавчих написів нотаріусів та інших рішень і постанов, виконання яких відповідно до закону провадиться в порядку, встановленому для виконання судових рішень» [6].

Також відповідно до положень Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 № 2464-VI надміру або помилково сплачені суми єдиного внеску повертаються платникам. Пунктом 13

Закону передбачено, що: «Суми помилково сплаченого єдиного внеску зараховуються в рахунок майбутніх платежів єдиного внеску або повертаються платникам у порядку і строки, визначені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, Пенсійним фондом та Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття» [7].

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV (далі – Закон № 1105-XIV) також містяться правовідновлювальні санкції, а саме: ч. 2 ст.. 16 передбачає, що: «Застраховані особи, які в період отримання допомоги по тимчасовій непрацездатності порушують режим, встановлений лікарем, не виконують інструкцій, рекомендацій фахівців з реабілітації, необхідних для надання реабілітаційної допомоги відповідно до індивідуального реабілітаційного плану, погодженому цією особою, або не з'являються без поважних причин у призначений строк на медичний огляд, у тому числі лікарсько-консультативною комісією (далі - ЛКК) або для проведення оцінювання повсякденного функціонування особи, втрачають право на допомогу по тимчасовій непрацездатності з дня допущення порушення на строк, що встановлюється рішенням органу, який призначає допомогу по тимчасовій непрацездатності [8].

Також передбачена відповідальність застрахованої особи за зловживанням своїм правом на отримання соціальної допомоги. Так, абз.2 ч. 4 ст. 24 Закону № 1105-XIV містить такі положення: «Надміру виплачені суми страхової виплати за страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності внаслідок зловживань з боку застрахованої особи або членів її сім'ї стягуються з таких осіб у судовому порядку» [8]. У свою чергу, ч. 9 ст. 41 Закону № 1105-XIV встановлює, що: «Суми, одержані в рахунок страхових виплат потерпілим або особою, яка має на це право, можуть бути утримані територіальними органами уповноваженого органу управління, якщо рішення про їх виплату прийнято на підставі підроблених документів або якщо у документах подано завідомо неправдиві відомості, а також якщо допущено помилку, яка впливає на суму страхових виплат» [8].

Схожі правовідновлювальні норми містяться й Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-XII (далі – Закон № 2811-XII), а саме ст.. 22 передбачає відповідальність громадян за недостовірність документів, поданих для призначення державної допомоги. Частина 2 ст. 22 цього Закону № 2811-XII встановлює, що: «Суми державної допомоги, виплачені надміру внаслідок зловживань з боку громадян (у результаті подання документів із свідомо неправдивими відомостями, неподання відомостей про зміни у складі сім'ї, приховування обставин, що впливають на виплату державної допомоги тощо), стягуються згідно з законом» [9].

Таким чином, правовідновлювальні санкції у праві соціального забезпечення спрямовані на відновлення справедливості щодо отримання чи неотримання відповідних соціальних допомог, соціальних послуг, соціальних пільг; усунення наслідків неправомірного отримання соціальних виплат; забезпечення прозорості та відповідності системи соціального страхування. Метою таких санкцій є не покарання винної особи, а виправлення негативної ситуації та захист фінансових інтересів держави.

Щодо правообмежувальних санкцій у праві соціального забезпечення, то під ними слід розуміти передбачені нормами права примусові заходи впливу, що застосовуються компетентними органами до фізичних або юридичних осіб у разі порушення законодавства про соціальне забезпечення, та виражаються у тимчасовому чи постійному обмеженні їхніх прав у сфері соціального страхування, соціальної допомоги, пенсійного забезпечення та інших форм соціального захисту.

До правообмежувальних санкцій, які містяться у чинному соціальному законодавстві слід віднести такі: позбавлення права на соціальні виплати на певний період, об-

меження доступу до певних видів соціального забезпечення (наприклад, коли особа отримала одноразову соціальну допомогу і знову звертається до відповідних органів чи організацій із заявою про її отримання (допомога ВПО від міжнародних організацій), позбавлення статусу, що надає право на соціальне забезпечення (наприклад, позбавлення особи статусу особи з інвалідністю, який був отриманий з порушенням норм чинного законодавства), зменшення розміру соціальних виплат тощо.

Так, одним із прикладів правообмежувальних санкцій є норма, яка міститься в Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV, а саме в абз.2 ч. 2 ст. 36, яка передбачає що: «Якщо комісією з розслідування нещасного випадку встановлено, що ушкодження здоров'я настало не лише з вини роботодавця, а й внаслідок порушення потерпілим нормативних актів про охорону праці, розмір одноразової страхової виплати зменшується на підставі висновку цієї комісії, але не більш як на 50 відсотків. Потерпілим, які мають право на одночасне отримання одноразової страхової виплати згідно з цим Законом та одноразової страхової виплати згідно з іншими законами України, здійснюється одна страхова виплата за їхнім вибором» [8].

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначені підстави припинення виплати пенсій, одними з яких є: якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні відомості; якщо пенсіонер проживає за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України; у разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд; у разі непроходження фізичної ідентифікації у випадках, передбачених законодавством та інші [6]. Відповідні підстави є тими обставинами за яких обмежується право особи на пенсію.

Також, наприклад Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022 № 332 [10] передбачаються підстави припинення виплати такої допомоги, якщо внутрішньо переміщена особа перестає відповідати вимогам тієї особи, яка має право на отримання відповідної допомоги. Наприклад, у разі повернення особи до покинутого місця проживання, з якого здійснилося переміщення (крім випадків коли її житло пошкоджено до ступеня непридатного для життя чи знищено), якщо особа не сприяла своїй зайнятості або не набула статусу безробітного протягом трьох місяців з дня призначення допомоги, у разі засудження особи за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 109, 110, 111 або частинами третьою - восьмою статті 111-1 Кримінального кодексу України, або оголошено в розшук; та інші випадки [10]. Слід зауважити, що цей перелік нормативно-правових актів у сфері соціального забезпечення, які містять правообмежувальні санкції, є необмеженим.

Таким чином, слід зауважити, що правообмежувальні санкції мають важливе значення для відновлення правопорядку у сфері соціального забезпечення. Їх застосування сприяє забезпеченню цільового використання коштів соціальних фондів, а також ефективному запобіганню зловживанням та шахрайським діям з боку отримувачів соціальних виплат. Такі санкції, як правило, включають припинення або призупинення соціальних виплат, зменшення їх розміру, а також позбавлення особи спеціального статусу, що надає право на отримання певних видів соціальної допомоги. Крім того, ці заходи спрямовані на забезпечення соціальної справедливості та відповідального ставлення громадян до соціальних ресурсів держави.

Висновок

Отже, можна підсумувати, що у праві соціального забезпечення домінують правовідновлювальні та правообмежувальні санкції, основною метою яких є не каральні заходи щодо особи, а саме відновлення справедливості та забезпечення належного функціонування системи соціального захисту. Вони спрямовані на корекцію негативних наслідків порушень та стимулювання дотримання чинного законодавства у цій сфері. Водночас слід враховувати, що соціальне законодавство також містить бланкетні норми, які передбачають відповідальність за певні

порушення, спрямовуючи до інших нормативних актів, де передбачено застосування санкцій іншого, більш жорсткого характеру – карального. Однак ці санкції належать до сфери регулювання інших галузей права, таких як адміністративне чи кримінальне і підлягають окремому дослідженню.

Література

1. Сопронюк О. А. Санкції у праві соціального забезпечення. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1(7). С. 234-240.

2. Міхайліна Т. В., Гоцуляк, Ю. В., Гель А. П. Щодо проблем розуміння категорія „санкція" у теорії права та галузевому правознавстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2021. Випуск 66. С. 288-293.

3. Гдешинський Д.Е. Теоретико-правові підходи до класифікації санкцій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 85: частина 4. С. 36-41.

4. Андрієнко І. С. Особливості юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 129-134.

5. Галузінський Н. О. Правообмежуючі санкції у праві соціального забезпечення. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 576-578.

6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#n746

7. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text

8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#n1309

9. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#n166

10. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 332. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#n464

SUMMARY

The article explores the issue of sanctions in the field of social security law. Sanctions in this legal domain are defined as legally prescribed coercive measures applied to individuals or legal entities in cases of violations of norms regulating the exercise of social rights. It is concluded that such sanctions are aimed at ensuring compliance with established social guarantees, promoting the fair distribution of social benefits, and safeguarding the rights of individuals receiving social assistance. They serve as an important instrument for effective and equitable regulation of the social security system.

Within the study, the author identifies two main types of sanctions: restorative and restrictive. Restorative sanctions include the recovery of unlawfully received or erroneously paid benefits, as well as the return of misused funds. Restrictive sanctions encompass the deprivation of the right to receive social benefits for a certain period, limitations on access to specific types of social security (e.g., when a person who has already received one-time social assistance applies for it again), revocation of the status granting eligibility for social support (e.g., revocation of disability status obtained in violation of the law), and reduction of social payments.

It is emphasized that non-punitive sanctions prevail in social security law, particularly restorative and restrictive sanctions, whose primary goal is not to punish, but to restore fairness and legality in the provision of social services, assistance, benefits, and so forth. At the same time, social legislation contains blanket norms that refer to acts of other branches of law, which provide for punitive sanctions that go beyond the scope of this article and are the subject of research in other branches of law.

Key words: responsibility, sanctions, restorative sanctions, restrictive sanctions, social security, social protection, social legislation, social assistance, social benefits, social services, pensions, social payments.